

եւ Աւետարանը, ահա շտ լատին արարողութեանն առնուած. — Թղ. 46թ. շտիսիս կուսին Ժամանակ տրեմ երգածը եւն. Նշնպէս Թղ. 48 եւ 56 կան զանազան ընթերցումք ապմոլը եւ աւետարանը, ըստ լատինական ծիսի այս ամէնը. — Թղ. 51ա, իւզարբերից Աւետարանը ըստ Մատիէ ծնոսի, Պարկոսի, Ղուկասու եւ Թովհաննու. — Թղ. 60թ. Նշնպէս ընթերցումք ըստ լատին ծիսի:

6. Թղ. 66ա. Երեկոյեան Ժամ. Խոնարհեցն. . . Լ. Գրեցն . . .

7. Թղ. 70թ եւ 72թ. Խաղաղական եւ Հանգստեան Ժամը, սրբոյ միայն զգիտկարգութիւնը գրուած է:

12.

ԲԺՇԿԱՐԱՆ

Cod. Arm. XII. — ԺԸ ԳԱՐ (*):

ԹՈՂԻԹ 25, ԷՃԸ 47: — 19x11սմ.: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ միասին 15x8սմ.: — ՏՈՂԸ 13, 14, 17 եւ 20: — ԳԻՐ տոնե նորոգիր: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԸ ցնցակեր եւ մաշած: — ՆՆԻԹ կոշտ եւ զորք թուղթ: — ՎԱՋՄ չունի: — ՂԱՄԱՐԿԸ ԷՃ 19, 44 եւ 50: — ԺԱՄԱՆԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆ եւ ՏԵՂԻ անյայտ: — ԳՐԻԶ եւ ՏԵՐ անծանօթ: — ԵՆԱՄԱՐԿԱՐՈՒԹԻՒՆ չիթ:

*Պատենիկս է Բժշկութեան ամբիօրէն լեզուաւ գրուած եւ տաճկերէն բառերով լին: Սկիզբը կը պահար եւ ֆոռլ ԺԳ. Էն եւ առաջին էջը: Ետեւ ետեւ զեղերու անուններ եւ զանազան Հիւանդութեանց տեսակէ շարուած. «այս պահէս, «այս մաշուած օգտէ» . . . «զեղ աշխարհ» եւն: — Նորագոյն գրութիւն մը՝ Հասանականար անցեալ դարու մէջ շարագրուած:

13.

ԴԱՄԱՆԻԹԻՒՆ ՀԱՄԱՏՈՅ

Cod. Arm. XIII — 1592.

ԹՈՂԻԹ 48, ԷՃԸ 52: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ 24x18: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ միասին 19x15: — ՏՈՂԸ 18 եւ 27: — ԳԻՐ տոնե նորոգիր: — ՎԱՋՄ կաշնայ: — ՆԻԹԸ թուղթ ողորկ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԸ մարմը: — ԺԱՄԱՆԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆ 1592: — ՏԵՂԻ չունի: — ԳՐԻԶ անծանօթ: — ՂԱՄԱՐԿԸ 9 թուղթ սիգրել եւ 13 թուղթ վերջին: — ԵՆԱՄԱՐԿԱՐՈՒՆ չունի:

*Պատենիկս է Դաման-Ռիւն Հաստայ, զոր տուած է ի Հաւա՞ 1592ին Մարտիրոս Աղթամարայ Արքեպիսկոպոսը:

1. Թղ. 1ա. Սիլլըն. «Հաւատամ բոլորով արաւ,» եւ անմիջապէս վրան լատին գրովը Havadam polorov serdiv, իսկ անոր վրայ գրուած է լատիներէն թարգմանութիւնը, Credo toto corde: Այսպէս ամբողջ առաջին երեսը իսկ երկրորդ էջէն սկսեալ մինչեւ Թղ. 21 ց վերջին միայն լատինական տառիք, չայլարէն բառիք չհնարեւ նշանակուած է: — Թղ. 21ա ի վախճանի կը կարգաւոր յիշեալ Արքեպիսկոպոսին ինքնագիր ստորադրութիւնը այս ձեւով. «Ես Մարտոս արջ էպիսկոպոս աղթարցի, եկի ի դաւա՞մ քաղաք: կարգայեցի եւ ստրնեցի, եւ գաւանայ սուրբ դաւա-

նութիւն, որպէս ի վերն. առաջ Տեառն մերոյ Սանդիկ Սրեմին. Թ. ՌեճԼԻՔ. յոյիս ամունն մէջ,» Ասոր անմիջապէս կը յաջորդէ Հստեւեալ լատիներէն զկապագիրը. «die 15 junii 1592, Mardarius Archiepiscopus Actamar supradictam sauctae fidei professionem in manibus Ilmi ac Revmi Cardinalis S. Severinae, Armeniorum protectoris, interprete Bartholomaeo Abgaro, et Alexio et Jacobo Scand Armenii et Revmo Episcopo Sidoniensi et aliis testibus praesentibus emisit.»

2. Թղ. 2թ. Դաւանութիւն Սուրբ Հաւատայ: Սիլլըն. «Ես անունս այս, Հաստատ Հաւատով Հաստամ. » Հանդերձ լատիներէն արտասանութեամբ եւ թարգմանութեամբ ինչպէս վերը նշանակեցինք. իսկ Թղ. 22թ էջէն վարի զիւնն սկսեալ սոսկ լատին տառիք չայլերէնի հնչում. վերջը ստորագրութիւն չկայ:

ՅՈՂԸ. ՎՐԻ. ՄԵՐԵՆԵՆԱ

ԲՂԹԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆՆԻՔԻՆ ՆՈՐ ԱՂԵՐ ԳԻՆԵՏԻ ՔՐՈԹ. Ա. ԿՐԻԵՐԷ

Յունացիտոնիթիւն:

Ինչպէս զմէջ կարծեմ նաեւ զամեն ոք յայնի բանասիրաց մեծապէս կը հետաքրքրէ՝ ինչ որ կը գրուի Մասիսի Խորեննացոյ Պատմութեան զորոյ վրայ, որ մեր ազգային ընդհանուր պատմութեան հնագոյն եւ կատարելագոյն փորձն է, մասնաւոր կերպով զրութիւնը Նոր ինչ տեսութեամբ ճիշտացաւ լինին, եւ նորագոյն ըյս սփռելու կարող: Անժեման է որ շատ մօրէն կէտեր ունի տակաւին եւ լուսաբանութեանց կարօտ է այդ փութը մասենիկին, որ եւ բազում տեսակ քննութեանց գործեր արդէն իսկ բացած է գիտնաց եւ բանասիրաց առջեւ: Այդ զրութիւնը կարելի է զկարեւորագոյնին համարել իւր աղբերաց քննութիւնն, յարց ինչն Պատմագիրն զիւր տեղի կու՞նի իւնն քաղաքն եւ եւ ամբողջած իւր հոծ էջերուն մէջ. քանզի այդ աղբերաց ճանօթութիւնն հնարաւոր կ'ընէ զմէջ իւրոյ պատմագրութեան աւերակներն զաղտնիքն ի ըյս հասնելն զստ, յրստակագոյնն գուշակելն եւս իւր անյայտ պատմելոյ վաւերականութեան աստիճանը. որով եւ ճշդելն եւս մեր ազգային պատմութեան հին տարիքիցը:

Այս կարգի հետաքրքրելի գրութիւններէն մին է ուր վերջերս ներկայացոյց գիտնաց մեր այժմեան տարազգի յարգելի Հայագէտներէն մին՝ Պրոֆ. Ա. Կարիէր (A. Carrière), Ս. Սարգիսոյ մէջ նոր աշխատք խորագրեալ յօդուածով մը՝ Հաստարական ի հանդէպ (Համա. Օգ. էջ 250—253): Տակաւին թարմ է ընթերցողաց մտայն մէջ այդ յօդուածոյն իմաստն, որով հարկ չէ գործի մեր

Սոս յօդուածն ուղղութիւն է մեզ Մեծ. Ս. Ա. Պարոնան, զոր ձե հրատարակենք անփոփոխ՝ Նոյնական թղթով ամէն նրաշխարհութիւն:

վրայ այժմ երկրորդել զայն, բայց այսուպի միայն համառոտել, որ յարդոյ գիտականն յուսարեն հին Վարդ Սուրբ Աւգիստինոսի կոչումը գրութենէ մը հատուած մը ի մէջ բերելով, կը ցուցնէ անոր գրութիւն բառ առ բառ նմանակութիւնը խորհրդացոյ Բ. հգ. զինչոյն մէկ մասին հետ, յորմէ եւ աղբիւր կը համարի զայն խորհրդանք բանից. եւ զի այդ յուսարեն գրութիւն անկասկածելի կերպիւ ստուգուած է լատինէ ի յոյն թարգմանուած լինելն, առ կանխագոյնն ի սկիզբն Ձ. դարու, կը ստիպուիմք, կ'ընէ, ուրեմն խորհրդացոյ Պատմութեան գրոց յօրինումը ժամանակը տանիլ ինքնուրէն յոյն այդ Ձ. դարու սկիզբներն առ նուազն:

Արդարեւ հետաքրքրելի եւ բեղուն տեղեկութիւն եւ տեսութիւն, որ գործնական կերպիւ կը ցուցնէ մեզ անգամ մի եւս՝ թէ ինչպիսի արդեապ յայտնութիւնը լոյս կու տան նաեւ այն մէջ ինչորոյն որ վէճի նիւթ գարձած է առ մեզ, թէ է՞ր մասնաշարժը խորհրդացի զիւր պատմութիւնն, եւ թէ ցոյր վայր երկարաձգուած է իւր արդիւնաւորկեանքն, Յարգոյ Պրոֆէսորին գիւտան արդարեւ գիւտ է յաւելլ, եւ ինչպիսիք իսկ իւր լինիլը, սակայն տարողչապէս պիտի լինէր այս մեր ինչպիսցութիւնն, եթէ կարող լինէրաք իւր գիւտից հետ նաեւ յառաջ բերած հետեւութեան հնգապնդեցունէլ ոչ թէ զմեր միտս, այլ զմեր արդէն ի ձեռին ունեցած անշիղի եւ անընդհիմարելի ծանօթութիւնները, առանց անխուսափելի անտեղութեանց մէջ զլորեալու: Քանզի այդ հետեւութիւնն կը վարանցուցնէ եւ կը շփոթէ իսկ մտքերը հնգապնդելով զմեզ այնպիսի վայր մը, որ անակնկալն է, եւ ուր բազում պատմական ընդհայեցողական (perspective) գիծք արդէն բարեկարգ հաստատուած եւ ճշգրտած՝ կը խառնափնդորին յանկարծ անլոյծ կերպիւ մեր տեսութեան կէտին առջեւ: Յայդ՝ իսկ պիտի լինէր գիւտայն ամենամեծ կարեւորութիւնն, եթէ այդպիսի գիտարութեանց ջրախեր, եւ զոյն իսկ այդ գիտարութիւնը են կարծեմք որ յարգոյ գիտնականին տեսութենէն չլիքիպելով, իբր ճշմարիտ եւ համեստ գիտուն մը, անկեղծ համարձակութեամբ ընել կու տան նմա՝ թէ ինքն զիւր այս գիւտն կանուխ հրատարակելով միակ գիտում ունի՝ «առի՞տ տալու ընդգիտակցութեանց» եթէ է կայ առի՞թ», եւ այդու գիտնականն եւ ուղիջ հետեւութեանն գիւտ լինել: Չայս զիւր գիտաւորութիւնն յարգելով ուրեմն՝ առանկաղայն համարձակութեամբ կը խախտուիմք մեր առարկութեանց հետ նաեւ զմեր մեկնութիւնն յառաջ բերել աստ, — այնպիսի կ'ըսեմք մեկնութիւն, որ արդէն հաստատ հիման վրայ արդարեալ ծանօթութիւնը շխախտուին, եւ եղած գիւտայն արժէքն բնաւ չաւաղեցելով, եթէ կարելն է, պատճառ լինիմք ինչպիսի տարու Յարգ. գիտնականին այն գիտարարն այդատուութիւնը, որ զիւր այժմեան եզրակացութիւնն պաշտպանելու համար պիտի ստիպուի շատ մը պատմական իրակութիւններ վերելլայր շրջելու քգին:

Մէք այժմ մեր հետազոտութեան միջնաւիւր լինելն յառաջ, հարկ է զամ մը յիշեցունել ընթերցողայ որ Պր. Կարիերի զխորենացոյ պատմա-

գրութիւնն մինչ ի սկիզբն կոչս Ձ. դարու ինքնուրէն, շատ աւելի մեղմ ենթադրութիւնն է քան զայն քաղաքացիական բանադատս, որ դիտարենացոյ զայն թիւինն ուրանալով, եւ իւր անմէկն վրայ տուած տեղեկութիւններն զուտ կեղծիս համարելով, համարձակեցան ոմանք զիս մինչ յէ. դար ինքնուրէն եւ ընդ անուանակցին Միլիտիս Սկիզբնացոյ փոխանակել. եւ այլք, ինչպէս Գուտալիք, իւր ամէն խրատապահանքութեամբն հանգրծ, ներքե նմա Ձ. դարու մատենագրոց կարգն անցնիլ, բայց միշտ ըրեւ կեղծ մատենագիր, եւ նմա իւր պատմագրութեան ժամանակն իսկ ճշգրէ՝ զնկելով զայն ընդ մէջ ամայն 634 եւ 632: Սակայն հարկ է յաւելլլ եւս որ այդ բանադատք զայդոսիկ ըսելով՝ ամենամեծ զայնթագրելի աղիտութիւն մը աղիտացան, որ ներքին վկայութեան մը, լեզուաբանականին կ'ըսեմք, ուչ չգրին քուտ. այսինքն մատենին լեզուն, որ ամօխտելն է դարուն եւ այնպէս որ զնիւթ աղբեալ կեղծիքն կամ խորապատմաբնականէ տալու համար՝ կը ստիպուին գործեալ է դարու ժամանակակից մատենագրէն որ հիւսեալ համարիլ զմատենն, որով եթէ խորենացոյ անմեւ եւս անհետանայ, գործոյն ժամանակն անփոփոխ կը մնայ: Աւելորդ էր այս զարուստութիւնս, եւ անտեղի պիտի լինի Եւս երկայնաւանդին, բայց եթէ՞ զի կարելն է կասկած տալ նախորդարար որ այժ պիտի տան այս եթեմագրութիւնը Պր. Կարիերի հաշուին, ուստի փութեմք մեր տակնայն անցնիլ:

Կենցաղ ժամանակի ինչորոց մէջ երկու գլխաւոր կէտեր կան ճշգրտելք, — ծննդեան եւ մահուան: Եթէ զմին ի սոցանէ կարող լինիմք ճշգրէ գէթ մեթոտարարաբ, եւ գիտնալք եւս որ քննելի կեանքն ի ծնութեան վախճանած է կամ ի պատանեկութեան, նաեւ միւս կէտն ինքինն ի յայտ կու գայ նոյնպէս մեթոտարարաբ: Ի մեր խորենացոյն այնպիսի են արդարեւ այդ երկու թուականներն եւս, եւ մահուան թուականն բոլորովն իսկ անորոշ համարելով, մահաւանդ երբ մեր առջեւ առարկուած ենթադրութիւն մը զայն այնպիսի վարանիլ կը ստիպուի, անցնիլ ծննդեան թուականին: Ոչ քր կարծեմ՝ ի խառնապահանք բանադատիք իսկ՝ ընդ երկացոյնութեամբ կը զնէ, որ նոյն իսկ խորենացոյ իւր վրայ ինչ ինչ անցողակի տեղեկութիւններէն առնլով՝ ինքն աշակերտած էր Սահակայ եւ Մերսուրայ, եւ առ նոյա կենդանութեամբն իսկ ի նոցանէ մինչ Սյնքերանդարիս յուզուումն, եւ թէ երբ անտի յետս կը դառնայր ի հայրենիս, այն ինչ վախճանեալ էին իւր վարդապետքն, որով քիչդ իւր կենցաղ մեթոտարարեալ մը կ'ունենալմք ի ձեռին, այն է զամէ 440: Արդ զիւր հասակն յայնժամ կարող էմք զնել երեսնամեայ առատորեն հաշուելով, քանզի այդ արտոց համարարանական ուսմանց աւարտողաց օտգրական հասակն էր այն, ինչպէս կ'ուսանիլք Գրիգոր Նազզանզացոյ եւ իւր բարեկամ աշակերտակից Բարսեղ Կեսարացոյ վարդէն, որ երբ աւարտելով զՍէնեական վարձան ի Պոնտոսկան անապատուն կը քառուէին, իբր երեսնամեայ էին: Եթէ խորենացոյ այս հասակն ընդունելն եւ հաւանական համարիմք,

իւր ծնունդն աւելնմ կ'ընկնի մօտ այն տարիները, յարում Մեծարդ Հայերն այլուրեքները կը ստեղծէր (400), ըսել է ի սկիզբն կոյս, յառաջին Տնգետանեկէ ք գարուն։ Ար համաձայնի տոյն հաշուին այն պարագայն որ խորհնայի, ինչպէս ընդհանուան է ի հոյ բանասիրաց յնդգհանուար, Մեծարդայ երկրորդ գառու աշխարհաց խմբէն եր, թրեւս եւ երրորդ։ Որքմն խորհնացոյ կենաց զվաւար գործունէութեան ժամանակը բուրսովն ք գարուն մէջ եր։

Սակայն ի միւս կողմանէ այս եւս ստոյգ է նոյն ինքն խորհնացոյ խառնովանութեամբ, որ ինքն զիւր պատմութիւնը կը մատենագրէր իւր ծերութեան ժամանակ։ արդ կը հարցուի անշուշտ թէ ո՞րքան յառաջացեալ ենթագրելու է այս ծերութեան ժամանակը, որ բաւական առաձգութիւն ունի։ հարկ է մինչ ի գառնամալ հասակն ելնել՝ յիննանամայն կամ ի հարիւրամայն՝ զըժ ծերացեալ անուանելու համար։ Եթէ իրօք այնքան հասակացեալ լինէր ծերն, ինչ այնպէս կը թուի, որ ոչ Սահակայ Բագրատունաց (ըստ Վահանայ Մամիկոնեան աշխիցն), կամ ըլլայ իւր համարանկելի կ'ըլլար կամ օգտակար կը գտար այդպիսոյ գառնամայն մը մատենագրական այդպիսի ծանր գործ եր առաջարկէ, եւ ոչ ալ ինքն պատմագիրն հարկ կը համարէ իւր գանդաղմանց համար չգրեղանս ինչպէս թէ “եւ այն եմ ծերացեալ եւ հիւանդ գտայ”։ — Երբեք թուովմա Սեդրուհի եւ Սամուէլ Անեցի զիւր կենաց հասակն կը յերկարեն մինչեւ ց120 ամս, սակայն նոյն Անեցին զմահն զինելով յամին 489, որ մեր ենթագրութեանց կը մերժենայ, զվերիպակն գործած կը լինի միայն ի ծննդեան ամն, զոր կը զուր յամին 311։

Բայց ենթագրեց թէ իրօք ծերունայն տիրն յերկարացեալ լինի անդր քան զՍ գար, բայց կը ներն մեզ գրագիտական կամ մատենագր հոգեբանական պայմանը, այնքան վառվառն աշխարհ զրջի, որ սովորական միշտ ծերական հասակի համար ալ բաւական զարմանալի են, ընծայելով հարիւրամայն գառնամայն մը, եւ կամ ներկիւն է որ այդ զհարիւրամայնքն ինի անցեալ գառնացեալ մը ելնէ յառաջագրութիւններն ընէ գեւ. ամաց երկարութեան, եւ երկրորդէ եւ երրորդէ, ինչպէս անգամ մը ի սկիզբն մատենիկն (Ս. զ. երկրից), եւ միւս անգամ նոյն իսկ ի վրիճան կոյս (Գ. 46), թէ իւր պատմութեան այս կամ այն կէտերը “այրում տեղեւ եւ այրում տաճանակից, կը թողու”։ Եթէ ուրքմն այս անտեղի է եւ անհասանելի, ուրքմն հարկ կ'ըլլայ մեզ արժէք մը տալ ծերունայն բանից, եւ ըստ այդմ յափառելն մեր ենթագրութիւնները եւ մեղմն մեր հաշիւները, երբ իւր Գ. բրդոց յառաջագրութեան մէջ Արշակունեաց վերջին ժամանակաց յանցան ամբարկելով, կ'ըստ առ Սահակ Բագրատունի. “Ահա որ ինչ ու մերժ յանտախտ երեւա (անխորհրդով) նոյն բրդոց ի վերջին մատուան”, կամ Գոյնէ ինչ հնտի (յառաջին մատուան), զորոցցից քեզ անխաղ երրորդ առնելով գիրս”։ (Գ. ա.) Այդքան նրբութեամբ եւ ճշգրտութեամբ հաշուելով ծերունայն ժամանակին հետաւորութիւնները, ներելի չէ լինիր մեզ կարծեմ մինչեւ

կէս գարուն անջրպետ ենթագրել զիւր “գոյնն ինչ հետին”, եւ հետեւորեն զիս իւր պատմութեան վերջնագոյն կէտէն։

Գամ մի այսպիսի ժամանակագրական հարեւանցի տեսութիւն մը եւ հաշիւ ի մտի սեւեռեալ ունեւելով խորհնացոյ կենաց ժամանակն իրայ, կարծեմ ոչ անտեղի փարկածիւր — երբ կը հետեւէինք Պր. Կարիէրի հետազոտութեանց, — անշուշտ թէ պիտի վարանէինք իւր եզրակացութեան առջեւ, թէ խորհնացի զիւր պատմութիւնն հարկ է որ մատենագրած լինի ի սկիզբն կոյս Ձ. գարուն։ Արգարեւ, ինչպէս ըսինք արդէն, նոյն իսկ Բարդ. Պրոֆեսորն զայս խորհրդածուով իւնեն կարծես ունեւելով ի մտի՝ կը խոստանայ իմն մեզ զամեն առարկութիւնն շահալ հարթելու. սակայն եթէ կարելի է մեզ զոյգ ծանր անխառնութիւնն ինչպէս տալ նմա, առ ինչ գանգաղիմք չկատարել զայն։

Գծախառնարը շունիմ այժմ ի հետեւ Abbé Duchesneի աշխատանքայն երկհատար ընդարձակ գործը (Le Liber Pontificalis), զոր անգամ մի եւ եթէ տեսած եմ հարեւանցի ի Լոնտոն այցելութեան մը ժամանակ, եւ այն այլով նպատակու. սակայն աներկայելի կը համարեմ նոյն իսկ Պր. Կարիէրի վկայութեան վրայ, որ ամեն փաստերու վրայ հիմնեալ եւ հաստատեալ են նորա այն կարծիքն՝ թէ սրբոյն Սեղեստարսի վարուց բնագիրն նախ լատիներէն գրուած եւ ի հռոմ մը մէջ կոյս եւ գարուն, եւ թէ անոր ի յունարենն թարգմանեալ ի սկիզբն կոյս Ձ. գարուն։ Այս կարծիք կարեն ստոյգ լինել եւ մեզ անպէճ ընդհանրելի. կարէ նոյնպէս ընդհանրել լինել նաեւ Պր. Կարիէրի յաւերածն, — քանզի եւ կարելի իսկ չէ չընդունել — թէ այդ Ձ. գարուն յունարենն ընդգրկն հետ հաւատարմի նմանութիւն ունի խորհնացոյն Բ. ձգ զիւրոյն հատուածն։ — Բայց մինչեւ ցայս վայր մի երբ անոր յառաջ եւս անցնելով կ'ուզէ հետեւեցունել թէ ուրքմն այդ նմանակցութիւնն կը ցուցնէ թէ խորհնացոյն այդ Սեղեստարսի վարուց բնագրեն կամ մատենին քաղած է զիւր բանին, այդ կէտին կը խառնորէր յիւրմէ, եւ ուրիշ աւելն բնական եւ աւելի գիւր տեսութիւն մը մեզ առաջնորդ կը բռնեմք. այսինքն՝ ոչ թէ խորհնացի այդ յոյն բնագրեն քաղած է զիւրն, այլ թէ՛ եթէ ինքն եւ եթէ այդ յոյն կամ նախորդ լատին խորհնացութիւնն ուրիշ նախագոյն շարագրութեան մը քաղած են, եւ անոր իսկ է նմանակցութեանց եւ ոչ — կատարել նմանակցութեանց — երեւոյթը յիշեալ հատուածոյն մէջ։ Եւ այս ոչ լիկ ամենաբնական կարելիութիւն է, որոյ բազում օրինակներ կան, այլ եւ ամենահարկ բնագրատեսութիւն, որպէս զի ի վեր անգր յառաջ բերուած գծախառնութիւնը կարող ըլլան ինքեին հարթուիլ եւ գծաւարութիւն լինելէ գաղաթիւ։

Անխառնել է Պր. Կարիէրի ըրած անգղադարձութեան մը ճշգրտութիւնը, թէ Բուրենացոյն հռոմական պատմութեան իրայ բրած վիպակաց մէկ մասն յառաջ եկած է վկայարանական կամ սրբախոս (hagiographique) աղբիւրներ գործածելէն, յորոց կարգէ են եւ այդ Սեղեստարսեան զոյգը. բայց այդ կը հաստատուի, ինչպէս եւ մեզ

Հաստատուած էր կանխաւ, ոչ թէ Պր. Կարիէրի բրած գիտողութեամբն, այլ նոյն իսկ Խորենեան ծերոյն յայտնի յայտարարութեամբն, զոր կ'ընէ այդ Սեղեբատրոսի պատմութիւնէր զինէ քանի մը գլուխ առաւ (Բ. 56), որ երբ Ազաթանգղոսի պատմութեամբն չգտնաւորով, որ ամփոփ ժամանակն եւ իրաց պատմութիւնէր (լուստորութեան ազգին), ուրիշ աղբեր գիտէլ կ'ըստիւրէր, իւր պատմական մասեանից աղբատութեան մէջ (Գ. ա) կ'ը շատանայր վկայարանական մատենիւ մը, որ յառնուէ Գիրմէլիանու կ'ը յաճէր այն ժամանակները բարեպաշտից եւ եկեղեցականաց ձեռքը: Ինչոյն իսկ ծերունիի գագոճութիւնէր կ'ը յայտնէ իւր այդ անկատար եւ խառնաշփոթ առաջնորդին վրայ, բայց կ'երեւի առ ի չգտնէ լուսաւորներն՝ անտի զիւր պէտան լեցունելու կ'ը շամակերպի, — ինչպէս Համակերպած են ցայժմ նոյն իսկ արաքսիւր պատմիչը նոյն ժամանակին Հռոմէացեաց պատմութեան Համար անկատար եւ իրարու ընդդիմօտ պատմիչներով շատանալու: Աւելորդ է ասանոր բացատրութիւններ տալ Խորենեայոյն այդ աղբեր անուան վրայ գործած ժամանակագրական սխալին, զոր ինքն մարգղիւտե Որդիներէ աշակերտին՝ Փիրմիլիանու կ'ընծայէ, մինչդեռ կային ի նման ձեռնարկներ եւ յաւելածք անստուշ շարունակողէ մը: Չայս կարծիս կ'ընդունին եւ Յ. Հ. Պետերման զերմանացի Հայագետն (Quellen, եւն): Թէ այդ վկայարանական կամ արքայապետական մասեանը որչափ բազմալից էին այն մերձուր գաբերու մէջ, եւ թէ ինչպէս յաճան սովոր էին զիրարու ընդդրեակներ, չզգուշանալով ինքնակամ յաւելածներէ կամ կրճատածներէ, մանաւանդ հրաշից սիրով կամ աղտոնական վարդապետութիւն մը Հաստատելու գիտամբ, յայտնի իսկ է եւ զիւրին ի գուշակել: Առ ինչ ուրեմն չենթագրել թէ նաեւ յիշեալ որոյն Սեղեբատրոսի վարքը, զոր ի բազդատութիւն կ'ը բերէ Պր. Կարիէր, նախաձեռն յորինուած ըրէլայ, այլ նոյնպիսի ձեւ ընդօրինակութիւն մը:

Բայց մեք փոխանակ բնաբաց ծագմանը եւ հարազատութեան վրայ վիճելու, նոյն իսկ առասպելին ծագումն խորհրդածութեան առնուիմք: Գիտնականն Գեօլլինգեր (Döllinger) իւր Առաքել ՂԳ-ԴԵ (Die Papstabeln des Mittelalters. München 1863.) եւն զորով մէջ այն Սեղեբատրոսեան առասպելին վրայ եւն ծառելով, ինչ ինչ ժամանակակից պատմական գիպաց վրայ մակերբութիւններ ենթելով՝ հասանական կ'ը համարի որ մեծին Աստանդիանոսի ի Հռոմ ի Սեղեբատրոսէ մկրտուելոյն զղղիցքն ստեղծուած ըլլան ի Հռոմ Գեղասիոս (432—496), կամ մասնական Սիւստուր պապին (498—514) օրով այսինքն՝ ի վերջ կայս Հինգերորդ կամ ի սկիզբն կայս վեցերորդ դարու. քանզի եւ այդ զղղիցքն առաջին անգամ այն ժամանակացի գրուածոց մէջ երեւան կ'ընեն: Բայց քան զայս պատմական յարաբերութեանց բռնապետ մակերբութիւնն աւելի լուստորագոյն կ'երեւի մեզ միւս երկրորդ մակերբութիւնն, զոր նոյն գիտնականն փոքր ինչ յետոյ կ'ընէ: այն թէ Յուշաց եկեղեցին մեծահանգեալ տանապատմութիւն Հաստատուելով ի 21 Մայիսի մեծին Աստանդիանոսի

յիշատակին, հարկ էր անշուշտ օտարոտի իմն երեւիլ ժողովրդեան՝ երբ լսէր որ իւր յիշատակած Սուրբն, եւ նա որ Նիկիոյ ժողովին մէջ եւս բար. ձակից իր բազմից արքայ Հայտ Տեա, իւր բովանդակ կենդանութեան առնէ ջրխտոնեայ եկեղեցոյ փարախն զուրս կ'ը գտնուէր, եւ ոչ Խորհրդից իսկ կ'ը մերձնայր, եւ միայն մահուան անկողնյ մէջ ընդունած էր զմկրտութիւնն, եւ այն՝ արիւտական եպիսկոպոսի մը ձեռքէն, յեւեերիտն — ինչպէս կ'ը վկայեն մեզ արժանահասառ պատմիչք՝ Ս. Հերոնիմոս, Իսիդորոս, եւն: Վկայագրի ազատութեան քանի՜ գեղեցիկ բարեպաշտական առիթ ուրեմն եւ հարկ՝ զայս անպատշաճութիւնն բարեբել ստեղծելով խառն հրաշիք եւ տեղեւամբ ի հեռուստն Հռոմ վաղագոյն մկրտութիւն մը ի ձեռն Սեղեբատրոսի:

Ամենաբանաւորս այս վարկած՝ երկու ինչ հետեւցունիլ կու տայ մեզ նաեւ մեր ձեռնարկեալ խնդրոյ գոհարութիւնները հարկելու: Նախ թէ առասպելին ծնունդն յոյն վկայարանութեանց մէջ եղած էր նախ, եւ ի Յուշաց անցած առ շատին, եւ անդ Հռոմէական ընտելաց անհայտ ինչ չիճնելով գիւտն, անգրական բարգաւաճումն առած: Երկրորդ՝ որ առասպելից ծագումը, ոչ թէ սոսկ ամանական, այլ հարկաւոր իսկ է կանխագիտ ժամանակի մէջ զինէլ քան զվերջ կայս Ե դարու. — այնչափ կանխագոյն կ'ընէր, որ կարեկն եղած ըլլայ մեռտ քանի՜ Փիրմիլիանեան կուշուած վկայարանութեանց մէջ, եւ ճանապարհորդել մինչեւ ի Հայս, եւ մեր Մովսիսի Խորենեացոյ ձեռքն հասնիլ ի գերջին կէս, թէ է կամիւ եւ ի վերջին քառորդ ի վարք:

Ըսինք ի սկզբան բանիցս թէ Պրոֆ. Կարիէրի գիտն հետազոտութեան թէ բեղուն, եւ այնչափ որ մեր վերջին խորհրդածութեանց վրայ այդ գիտն արգարեւ ոչ նուազ քան զմեզ՝ որ մեր Խորենեացոյն խնդրոյն կ'ը սերելը զարգիւ, անկէ զերկայացի գիտունս պարտի ընհարգուել, նաեւ զնոյն ինքն զՀայր Գիւշէն, որ մեր ծերունի Պատմագրին հնագոյն յիշատակութեանն Սեղեբատրոսեան առասպելաց, կարող է իւր ծանօթարանած Liber Pontificalisին աւելի հնագոյն աղբիւր մը որոնել:

Ոչ աւելի եւ կամ արգարք ինչ խորհրդածութեան առնիմք ընէլ նաեւ Պր. Կարիէրի յիշած միւս Սրբոյն Բարսեղ Մասիսացոյ վարուց առասպելաց նկատմամբ, զոր դարձեալ Խորենեացի կ'ը յիշատակէ սակաւ ինչ յետոյ (Բ. 32). զի ոչ տարբեր պարագայից մէջ կ'ընած ենթագրել նաեւ այդոր մեկնութիւնը: Յայտնի է որ Պր. Գոթեսի (Göres) ենթագրութիւնն չէ ընդունելի նաեւ այս պատճառիս համար, որ ինչպէս հասանական կ'երեւի ինձ, Խորենեացոյ Պատմութեան մասեանն կամ ընագիրն ընդ երկար ժամանակ այնպս անց եւ Հճարատարանայն նոյն կ'ը հանրութեան ազգին: Աստարականաց ճոխ գրադարանին մէջ պահուած լինելով:

Մամշէտյոն, 15 հոկտ. 1892
ՍՈՒՌԻԱՍ ՎԱՐԴ. ՊԱՐՈՇԽԱՆ

